

ТРАНСЛІТЕРАЦІЙНИЙ ПЕРЕКЛАД СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Galanova E. V. Formirovanie professional'nogo vybora podrostka sredstvami psihologo-pedagogicheskikh situacij v obrazovatel'nom processe shkoly: avtoref. dis. ... kand psih nauk
2. Gruzdova E. V., Abdalina L. V. Obshhaja harakteristika professional'nogo vybora podrostka
3. Zeer E. F. Psihologija lichnostno orientirovannogo professional'nogo obrazovanija. Ekaterinburg, 2000. 437 s.
4. Klimov E. A. Psihologija professionala. Moskva, 2003. 456 s.
5. Psihologicheskoe soprovozhdenie vybora professii. Pod red. L.M. Mitinoj. Moskva, 2003.
6. Rajs F. Psihologija podrostkovogo i junosheskogo vozrasta. S-Pb., 1999.

УДК : 159.9:614.87/.88]:341.1

Миронець С.М., канд. психол. наук, доцент, професор кафедри державної служби, управління та навчання за міжнародними проектами Інституту державного управління у сфері цивільного захисту

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУМІСНОСТІ ФАХІВЦІВ МІЖНАРОДНИХ ГУМАНТАРИХ МІСІЙ

Автором наведені особливості формування зведених рятувальних підрозділів Міжнародних гуманітарних місій, визначено специфіку їх психологічного забезпечення, зокрема неоднозначність та складність формування психологічної сумісності фахівців таких формувань, яка пов'язана зі специфікою й особливостями їх діяльності.

Ключові слова: психологічне забезпечення діяльності, міжнародна гуманітарна місія, психологічна сумісність, зведений рятувальний загін.

Автором представлено особенности формирования сводных спасательных подразделений Международных гуманитарных миссий, определена специфика их психологического обеспечения, в частности неоднозначность и сложность формирования психологической совместимости специалистов таких формирований, которая связана со спецификой и особенностями их деятельности.

Ключевые слова: психологическое обеспечение деятельности, международная гуманитарная миссия, психологическая совместимость, спасательный отряд.

Постановка проблеми. Проблема надійності та психологічної сумісності групової діяльності фахівців екстремальних професій (космонавтів, військових, льотчиків, підводників та інших) є провідною в межах основних проблем психології діяльності в особливих умовах, психології праці, екстремальної психології.

Що ж до діяльності фахівців зведених рятувальних загонів, які виконують завдання у складі міжнародних гуманітарних місій, то в цих під-

розділах навіть знайомство фахівців інколи відбувається на борту літака, який прямує до пункту надання допомоги з рятування людей та ліквідації наслідків НС. Це зумовлено тим, що біда, особливо природні стихії завжди приходять несподівано, відповідно мають свої особливості й формування команд зведених загонів. Особовий склад таких загонів має свою, відмінну від інших специфіку діяльності, яка не може бути відпрацьованою у вигляді якогось сталого алгоритму дій. При їх формуванні враховуються (місцевість, характеристика травм у постраждалого населення, хімічні, біологічні, радіаційні компоненти, категорії постраждалих (дорослі, діти, біженці, інфіковані тощо). Також слід враховувати і культуральні (крескультуральні), політичні, соціально-економічні особливості території де передбачається виконувати завдання за призначенням [2; 3].

Навіть тільки з медичної точки зору проблема залежить від характеристики та типу НС, відповідно формування таких підрозділів здійснюється за вузькопрофільною спеціалізацією фахівців, що й створює низку проблем. Адже інколи висококваліфіковані фахівців неспроможні виконувати ефективно поставлені завдання через індивідуальну несумісність, суб'єктивне оцінювання себе в ситуації, завищеної Я - концепції, низької індивідуальної культури та багатьох інших чинників, які можуть несподівано проявлятися в екстремальних ситуаціях, особливо коли колектив не пройшов попереднього злагодження. Все це визначає **актуальність проблеми** та спонукає нас до наукового пошуку щодо її розв'язання.

Метою статті є висвітлення актуальних проблем психологічного забезпечення діяльності зведених підрозділів міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій на етапі їх утворення (формування) та злагодження.

На ґрунті аналізу особливостей професійної діяльності зведених рятувальних підрозділів автор висвітлює проблемність системи заходів психологічного забезпечення діяльності та їх неоднозначність через наявність власної специфіки та непередбачуваності виникнення НС за їх часом, походженням, географічним та етнокультурним різноманіттям, що виходить за межі стандартних підходів системи психологічного забезпечення та формування психологічної сумісності фахівців інших професійних груп.

Аналіз наукових праць дає нам підстави стверджувати, що проблема психологічної сумісності та ефективної злагодженої групової діяльності фахівців найбільш ґрунтовно досліджена у багатьох видах екстремальних професій, зокрема: В. Лебедев, 2001 – досліджував проблеми психологічної сумісності у груповій діяльності космонавтів; В.Осьодло, 2002 – у діяльності фахівців операторського профілю; М. Корольчук, 1997 – здійснював дослідження злагодженості та психологічної сумісності екіпажів атомних підводних човнів; Р.Калініченко, 2006 – здійс-

нював дослідження групової діяльності військовослужбовців по охороні стратегічних та воєнних об'єктів; О.Блінов, 2005 – здійснював дослідження групової діяльності фахівців аеромобільних військ; А. Алещенко, 2013 – досліджував злагожденість миротворчих підрозділів Збройних Сил України; Д.Лебедев, 2011 – досліджував психологічну сумісність у груповій діяльності фахівців водолазних підрозділів; О.Тімченко, 2006, 2011 – психологічну сумісність та злагожденість розрахунків пожежно-рятувальних підрозділів та ін.

Водночас, проведений аналіз вітчизняних та закордонних досліджень підтвердив, що питання прогнозу психологічної сумісності фахівців міжнародних гуманітарних місій (МГМ) з надання допомоги мирному населенню з рятування людей та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру не досліджувалося взагалі.

За таких умов, розробка науково-практичних основ і психологічних алгоритмів оцінки й прогнозування злагоженості та психологічної сумісності фахівців Міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій у складі малих функціональних груп набуває відповідного значення для успіху будь-якої рятувальної операції.

Отже, формування теорії та практики психологічного забезпечення міжнародної гуманітарної діяльності – об'єктивний процес і закономірний результат розвитку сучасного суспільства, активних інтеграційних процесів України на шляху до Європейських стандартів. Однак для того, щоб наукове знання втілювалося в практику, стало елементом діяльності, воно повинне створити специфічний механізм такого переходу – технологію. На базі останньої розробляється сукупність технологічних засобів, форм, методів і способів їхнього використання (В.І. Алещенко, М.С. Корольчук, В.В. Стасюк) [6].

Якщо практика психологічного забезпечення діяльності військових підрозділів, екіпажів, навіть і підрозділів які покликані виконувати завдання у складі міжнародних миротворчих сил має досить великі напрацювання професійно-психологічного відбору, психологічної підготовки та злагодження таких підрозділів на предмет їхньої психологічної сумісності, то за певних об'єктивних обставин та специфіки діяльності міжнародних гуманітарних місій, такі дослідження не проводилися взагалі, а напрацювання, що здійсненні у сфері роботи з комбатантами здебільшого виявляються мало ефективними у діяльності рятувальних підрозділів через специфіку відбору, комплектування та специфіки діяльності.

Одним з ефективних шляхів підвищення групової діяльності фахівців зведених рятувальних підрозділів є їх комплектування з урахуванням психологічної сумісності. Для цього мають бути розроблені критерії й методичний апарат прогнозу психологічної сумісності. Підґрунтям для такого прогнозу можуть скласти валідні й практичні психологічні

засоби, що дозволяють оцінювати симптомокомплекси професійно-важливих психологічних якостей фахівців.

Варто зазначити певні особливості та відмінності у формуванні таких підрозділів від інших воєнізованих та військових підрозділів, формування яких до зіткнення з конкретними умовами виконання професійних (бойових) завдань відбувається через комплекс заходів психологічного забезпечення, які передбачають низку заходів психологічної роботи з особовим складом до моменту безпосереднього виконання групової діяльності, а саме: попередній психологічний відбір фахівців під конкретний психологічний та особистісний профіль фахівця; формування відповідних груп та подальше їхнє злагодження під час проведення заходів зі спеціальної та психологічної підготовки в умовах наближених до реальних обставин виконання майбутніх завдань, тощо.

З метою уникнення розбіжностей у розумінні природи й сутності феномену досліджуваної нами проблеми, вважаємо за доцільно зупинитися на трактуванні термінів і визначень у межах задекларованої теми.

Отже, поняття «Психологічна сумісність» трактується, як *характеристика тривалої взаємодії поміж двома та більше індивідами, коли прояви властивих цим індивідам рис характеру не призводять до істотних протиріч, які не можливо вирішити без зовнішнього втручання* [4].

Власне, вже тільки задекларувавши загальне визначення психологічної сумісності індивідів, яке ми запозичили із сайту (<https://uk.wikipedia.org/wiki>) можемо стверджувати, що тема дослідження є актуальною у системі професійної діяльності фахівців екстремальних професій, особливо під час виконання завдань в умовах ризику для життя і здоров'я, як фахівців, так і постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій громадян.

У словнику «Практичного психолога» за редакцією С.Ю. Головіна (1997) знаходимо розмежування поняття психологічної сумісності на групову і міжособистісну, що теж має свої особливості і специфіку прояву у структурі зведених рятувальних формувань у складі міжнародних гуманітарних місій.

Групова сумісність – розглядається як соціально-психологічний показник згуртованості групи, що віддзеркалює можливість безконфліктного спілкування й злагодженості дій її членів в умовах спільної діяльності. У колективі сумісність утворює певну ієрархію рівнів.

Нижній рівень складають: 1) психофізіологічна сумісність темпераментів й характерів членів групи; 2) сенсомоторна злагодженість при виконанні ними спільних дій; 3) злагодженість, що виражається в інтенсивності комунікативних внутрігрупових зв'язків й у взаємності соціометричних виборів.

На більш високому рівні: групова сумісність виступає як злагодженість функціонально-рольових очікувань – уявлень членів групи про

те, з ким і в якій послідовності має робити кожний при реалізації суспільно-значимої й загальної для всіх мети.

Вищий рівень групової сумісності: характерний тільки для колективу, відображається в предметно-цільовій і ціннісно-орієнтаційній єдності, колективній ідентифікації, адекватності покладення і прийняття відповідальності за успіхи і невдачі, у взаємній референтності членів групи [8, с. 619].

Міжособистісна сумісність – взаємне прийняття партнерів по спілкуванню й сумісній діяльності, ґрунтоване на оптимальному поєднанні – подібності й взаємо доповненні – ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів, мотивів, потреб, характерів, темпераментів, темпу і ритму психофізіологічних реакцій тощо. Значимих для взаємодії міжособистісних індивідуально-психологічних характеристик [8, с. 620].

Критерієм міжособистісної сумісності є висока безпосередня задоволеність результатом і, головне, процесом взаємодії, коли кожен із партнерів виявився на висоті вимог іншого й не знадобилися спеціальні зусилля на встановлення порозуміння.

Міжособистісна сумісність здебільшого супроводжується виникненням взаємної симпатії, поваги, впевненості в сприятливому результаті майбутньої співпраці. Особливого значення така співпраця набуває у складних умовах спільної життєдіяльності (космічні польоти, експедиції, альпіністські сходження тощо, коли досягнення загальної мети відбувається при дефіциті коштів, часу, простору, кількості необхідних учасників.

Т. Ньюком увів у розуміння сумісності термін «групова згода» – єдність поглядів, що характеризує людей, об'єднаних в групу. Термін означає подібність картини світу, позицій й відношень членів групи. Відповідно до цієї концепції, що виникла на базі інтеракціонізму (соціальна взаємодія), групова злагодженість встановлюється в ході безпосередньої взаємодії людей шляхом взаємного прийняття членами групи позицій і ролей один одного. Стверджується, що різні індивіди, включені в групи, з часом спонтанно починають однаково оцінювати ситуацію, що склалася, події і явища, соціальні об'єкти. У цій концепції особливо не виділялись і не розглядалися як сутність оцінки групова злагодженість і групова згуртованість, як значимі сторони спільної соціальної діяльності [8, с. 620].

Хоча термін «психологічна сумісність» широко використовується у соціальній та психологічній теоріях (інколи навіть у популярній літературі), досі не створено загальної теорії психологічної сумісності. Попри те, можна відмітити дослідження у цьому напрямку. Наприклад існують певні методики визначення рівня (індексу) психологічної сумісності: тест міжособової сумісності Т. Лірі, гіпотеза Г. Айзенка про сумісність темпераментів, гіпотеза Акоффа та Емері про сумісність установок, методика ДМО Л.М. Собчик та ін. Спробою створити таку теорію можна було б назвати (соціонічну теорію інтертипних стосунків), однак

сама соціонічна методологія піддана серйозній критиці з боку наукових кіл за істотні недоліки та відсутність ґрунтовної доказової бази досліджень щодо її достовірності.

Серед нагальних ключових проблем, пов'язаних зі створенням теорії психологічної сумісності, можна відмітити:

відсутність загальних критеріїв об'єктивного виміру сумісності;
нерідко термін «сумісність» підміняють терміном «схожість», що не є одне і теж;

невизначений статус (соціальна психологія? психологія особистості?);

залишається відкритим питання, чи існують «більш сумісні» або «менш сумісні» психологічні типи (характери) або риси характеру [4].

На відміну від інших теоретичних підходів у соціальній психології, в основі яких лежать традиційні психологічні підходи й напрямки, інтеракціоністський напрямок прийшов у психологію із соціології.

Понятійний апарат і проблематика взяті в основному із соціально-психологічних концепцій Дж. Міда. Відправним пунктом аналізу тут є не окремий індивід, як в інших теоретичних напрямках соціальної психології, а соціальний процес, що розуміється як процес інтеракції індивідів у групі, у суспільстві за допомогою різних засобів, перш за все – символів, мови. Такий підхід на наше переконання є доречним у застосуванні при психологічному супроводі діяльності підрозділів (груп) фахівців, які за певних особливостей діяльності не можуть проходити процес психологічного злагодження.

До інтеракціоністських теорій відносять: 1) символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, Г. Блумер); 2) рольові теорії (Р. Лінтон, М. Дойч); теорії референтної групи (Г. Хайман, Р. Мертон) [5].

Символічний інтеракціонізм – це інтеракція, властива тільки людині й припускає створення, передачу, інтерпретацію символів, значень і дії індивіда на їхній основі. Значення символу або значимого жесту варто шукати в реакції тієї особи, якій цей символ адресований. Тільки людина здатна створювати символи й тільки тоді, коли в неї є партнер по спілкуванню.

У зв'язку із цим символічна комунікація трактується як головна ознака, що виділяє людину із тваринного світу. Особистість розуміється як активна творча істота, що здатна оцінювати й направляти власні дії. Для успішного здійснення комунікації людина повинна мати здатність «прийняти роль іншого», тобто зважити на становище тієї людини, якій адресована комунікація. У випадку більш складної взаємодії, у якій бере участь група людей, для успішного здійснення такої взаємодії члену групи доводиться узагальнювати позицію більшості членів даної групи.

Поведінка особистості визначається в основному за трьома змінними:

- ✓ Структурою особистості.
- ✓ Роллю.
- ✓ Референтною групою.

3. Структура особистості за Дж.Мідом має наступну структуру:

4. **I** (дослівно – «Я») – це імпульсивний, активний, творчий, рішучий початок особистості;

5. **me** (дослівно – «Мене», тобто яким повинні бачити інші) – це нормативне «Я», свого роду внутрішній соціальний контроль, заснований на врахуванні очікувань вимог значимих інших людей і насамперед «узагальненого іншого». Це нормативне Я контролює й направляє імпульсивне «Я» у відповідності із засвоєними нормами поведінки з метою успішного, з погляду індивіда, здійснення соціальної взаємодії.

6. **Self** («самість» людини, особистість) – являє собою сукупність імпульсивного й нормативного «Я», їхню активну взаємодію.

Американський психотерапевт і психолог P.Watzlawick (2000) розділив людську комунікацію на такі складові: семантику комунікації (зміст символів); синтаксис комунікації (передачу інформації); прагматику комунікації (вплив людей один на одного) [7].

Дослідження поведінки особистості в екстремальних умовах, на наше переконання не може бути об'єктивно завершеним, без дослідження особливостей міжособистісних відносин і взаємодії в екстремальних умовах надзвичайних ситуацій і в повсякденному житті.

Суттєвий вплив на успішність професійної діяльності фахівців здійснюють соціально-психологічні чинники. Перед усім – це міжособистісні відносини, які залежать від спільних інтересів у групі, від індивідуально-психологічних особливостей колективу (групи) фахівців. Актуального значення набувають проблеми відчуття небезпеки, великого фізичного та емоційного навантаження, обмежені можливості зняття емоційної напруги, ризику [3].

Результати роботи рятувальників здебільшого залежать від уміння налаштовувати чітку та ефективну взаємодію між собою. Недостатня спрацьованість, злагодженість міжособистісна конфліктність призводить не тільки до помилок в діяльності, але й може потягти за собою більш серйозні наслідки, не виключаючи загибелі постраждалих, або самих рятувальників.

Проблема діяльності рятувальників напряду залежить від їх умінь налагоджувати ефективну вербальну та невербальну комунікацію, іншими словами розуміти один одного без слів, швидко реагувати, не вдаючись у міжособистісні стосунки поза кризовими ситуаціями.

Під час колективної діяльності її кінцевий результат складається не з простого сумарного вкладу кожного члену колективу в загальну діяльність по типу «стікання в загальну скарбничку», а з спільної взаємопов'язаної діяльності, яку можна алегорично порівняти із принципом «сполучених судів».

Колектив зведеного формування міжнародної місії має свою суборганізаційну структуру, на вершині якої стоїть керівник (бригадир), який встановлює злагодженість між іншими членами групи. Розподіл функцій між окремими членами колективу потребує не тільки великої довіри, але й чіткого узгодження дій кожного члена колективу у часі, вміння доповнити роботу один одного з метою виконання загального завдання.

У таких умовах групової діяльності виявляється недостатнім розуміння поставленої задачі всіма членами колективу (бригади) і високих професійних знань і навичок кожного. Потрібний найвищий рівень злагодженості, такий рівень взаємодії інколи називають «спрацьованістю»

Спрацьованість групи особливо чітко проявляється в екстремальних ситуаціях, коли від колективу вимагається монолітної дії (тобто діяти як одне ціле, єдиний організм). В особливості міжособистісної взаємодії важливу роль відіграє наявність безконфліктних відносин, комунікативної компетентності, довіри. У підсумку, ці складові відіграють одну з вирішальних ролей в діяльності рятувальників.

Відомо, що одним з ефективних шляхів підвищення якості групової діяльності спеціалістів екстремального профілю є комплектування їх підрозділів з урахуванням психологічної сумісності. Основу такого прогнозу можуть скласти валідні й практичні психологічні засоби, що дозволяють оцінювати симптомокомплекси професійно-важливих психологічних якостей фахівців.

Встановлення таких симптомокомплексів особистісних якостей дозволить надійно прогнозувати психологічну сумісність і злагодженість фахівців міжнародних гуманітарних місій, дасть можливість для здійснення достовірного прогнозу ефективної групової діяльності підрозділу; виробити диференційовані підходи і рекомендації з комплектування підрозділів й формуванню оптимального психологічного клімату в колективах міжнародних гуманітарних місій [1].

Широкі можливості багатомірних методів математичного моделювання дозволяють здійснити практичну розробку таких критеріїв на основі емпіричних даних. Водночас, це потребує систематизації й обґрунтування концептуальних і методичних основ прогнозування психологічної сумісності фахівців зведених рятувальних загонів МГМ.

Значний науковий, і особливо, практичний інтерес для нашого дослідження представляє розробка діагностичних алгоритмів оцінки і прогнозу психологічної сумісності фахівців МГМ для розв'язання завдань оперативного і довгострокового прогнозу їх професійної надійності.

Важливим науково-практичним напрямом розвитку методичного апарату оцінки й прогнозу психологічної сумісності є обґрунтування рекомендацій по автоматизації розроблених критеріїв їхнього практичного використання на основі сучасних комп'ютерних технологій.

Таким чином, розробка науково-практичних основ і психодіагностичних процедур оцінки і прогнозування психологічної сумісності і злагодженості фахівців МГМ є однією із актуальних і нерозв'язаних науково-практичних завдань.

Одним із ефективних шляхів підвищення якості комплектування зведених рятувальних загонів є їх формування з врахуванням психологічної сумісності. З цією метою мають бути розроблені та впроваджені відповідні критерії та методичний апарат оцінки і прогнозу психологічної сумісності фахівців. Основу такого прогнозу можуть складати валідні й практичні психологічні засоби, що дозволяють оцінювати симптомокомплекси професійно-важливих психологічних якостей спеціалістів.

Встановлення таких симптомокомплексів особистісних якостей дозволить надійно прогнозувати психологічну сумісність і злагодженість фахівців зведених рятувальних підрозділів у складі міжнародних гуманітарних місій.

Висновки. Зважаючи на невтішні тенденції щодо техногенної та природної безпеки, проблема виникнення НС невпинно зростає, здебільшого вони мають значну руйнівну силу та охоплюють ураженням значні площі, проблемою стає надання гуманітарної допомоги значним контингентам постраждалого населення. За таких умов система психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців зведених рятувальних загонів, на нашу думку, повинна бути спрямована на максимальну адаптацію фахівців до умов життєдіяльності та професійного середовища, формування, підтримку та відновлення їх оптимальної працездатності, мати свої завдання, принципи, етапи, методи управління та включати: заходи та засоби, які можуть застосовуватись, як правило до, під час та після виконання завдань у складі зведеного рятувального загону.

Якщо у загальному контексті заходів психологічного забезпечення діяльності фахівців, таких як психологічний відбір, психологічна підготовка, супровід діяльності, заходи пов'язані з реабілітацією фахівців можуть базуватися на загальних підходах, що застосовуються до фахівців інших видів екстремальних професій, про система заходів з формування ефективної комунікації фахівців рятувальних місій та їх психологічної сумісності має свої особливості й специфіку та потребує розробки спеціальних підходів до формування її теорії і практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вавилов В. М. Оценка и прогноз психологической совместности специалистов экстремального профиля: дис. ...канд.психол.наук. М., 2001. С. 7–8
2. Миронець С. М., Тімченко О. В. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації. Монографія К.: ТОВ Видавництво «Консультант», 2008. С.154–162.

3. Миронець С. М. Психологічні аспекти діяльності міжнародних гуманітарних місій. Роль особистості у формуванні соціальних відносин у сучасному суспільстві: зб. наук. Праць. Заг.ред. Н.В. Ківенко. Ірпінь: Вид-во Національного ун-ту ДПС України, 2014. С. 284.

4. Інтернет ресурс: режим доступу // <https://uk.wikipedia.org/wiki>).

5. Інтернет ресурс: режим доступу // [http:// studopedia.org/ 5-57774.html](http://studopedia.org/5-57774.html).

6. Алещенко В. І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних Сил України. Монографія. Х.: ХУПС, 2008. 342 с.

7. Вацлав П., Бивин Д, Джексон Д. Прагматика человеческих коммуникаций: Изучение паттернов, патологий и парадоксов взаимодействия. Пер. с англ. А.Суворовой. М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО Пресс, 2000. 320 с. (Мерия «Психология. XX век»).

8. Словарь практического психолога. Сост. С.Ю. Головин. Минск: Харвест, М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. С. 619–620.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЙНИЙ ПЕРЕКЛАД СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Vavilov V. M. Ocenka i prognoz psihologicheskoy sovместимости specialistov jekstremal'nogo profilja: dis. ...kand.psihol.nauk. M., 2001. S. 7–8

2. Mironec' S. M., Timchenko O. V. Negativni psihichni stani rjatuval'nikiv v umovah nadzvichajnoї situacії. Monografija K.: TOV Vidavnictvo «Konsul'tant», 2008. S.154–162.

3. Mironec' S. M. Psihologichni aspekti dijal'nosti mizhnarodnih humanitarnih misij. Rol' osobistosti u formuvanni social'nih vidnosin u suchasnomu suspil'stvi: zb. nauk. Prac'. Zag.red. N.V. Kivenko. Irpin': Vid-vo Nacional'nogo un-tu DPS Ukraїni, 2014. S. 284.

4. Internet resurs: rezhim dostupu // <https://uk.wikipedia.org/wiki>).

5. Internet resurs: rezhim dostupu // [http:// studopedia.org/ 5-57774.html](http://studopedia.org/5-57774.html).

6. Aleshhenko V. I. Psihologichne zabezpechennja mirotvorchoї dijal'nosti vijs'kovosluzhbovciv Zbrojnih Sil Ukraїni. Monografija. H.: HUPS, 2008. 342 s.

7. Vaclav P., Bivin D, Dzhekson D. Pragmatika chelovecheskih kommunikacij: Izuchenie patternov, patologij i paradoksov vzaimodejstvija. Per. s angl. A.Suvorovoj. M.: Aprel'-Press, Izd-vo JeKSMO Press, 2000. 320 s. (Merija «Psihologija. HH vek»).

8. Slovar' prakticheskogo psihologa. Sost. S.Ju. Golovin. Minsk: Harvest, M.: ООО «Izdatel'stvo AST», 2001. S. 619–620.